

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ЯК СКЛАДОВА МЕХАНІЗМУ ЕФЕКТИВНОГО ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

THE RULE OF LAW AS A COMPONENT OF EFFECTIVE HUMAN RIGHTS PROTECTION MECHANISM

Осадчук М.Ю., магістр права, адвокат

Стаття присвячена дослідженню гуманістичних засад механізму захисту прав людини. Показано, що гуманістичну парадигму втілює принцип верховенства права, який має бути фундаментальним підґрунтям правозахисної діяльності сучасної держави та громадянського суспільства.

Показано, що верховенство права в змістовному плані є доволі складним багатограним мегапринципом, що розвивається і вдосконалюється, зокрема практикою ЄСПЛ. До його змістовного наповнення входить низка підпринципів: принцип визнання природних, а отже, невідчужуваних прав людини; принцип поваги до людини як найвищої цінності, до її життя, гідності, честі, свободи тощо; принцип справедливості; принцип правової рівності суб'єктів права; принцип спільного блага; принцип рівності перед законом; принцип добросовісності; принцип розумності; принцип незалежності суду; принцип авторитетності суду, принцип відкритості судового процесу; принцип відсутності обов'язку доводити свою невинуватість у вчиненні злочину; принцип пропорційності, принцип правової визначеності та ін. Практикою ЄСПЛ принцип верховенства права вдосконалюється і доповнюється, що засвідчує його здатність розвиватися відповідно до змінюваних умов сучасного правового розвитку. Цей мегапринцип є концентрованим втіленням стандартів прав людини.

Підкреслено, що в сучасній Україні існує необхідність подолання масового порушення прав людини. Зазначено, що ефективної системи захисту прав людини Україна за роки незалежності створити так і не спромоглася.

Акцентовано на необхідності створення в сучасній Україні ефективного механізму захисту прав людини відповідно до вимог верховенства права. Наголошено, що для реального втілення вимог верховенства права має бути здійснена глибинна правова реформа, а не формальна, поверхова.

Ключові слова: верховенство права, права людини, механізм захисту прав людини, засоби захисту прав людини, принципи права, природно-правовий підхід, легізм, практика ЄСПЛ, правова реформа.

The article is devoted to researching the humanistic foundations of the human rights protection mechanism. It is shown that the rule of law should indeed become a fundamental basis of the human rights protection activity carried out by modern Ukrainian state and civil society.

It is shown that the rule of law in terms of content is a rather complex multifaceted megaprinciple that is developing and improving, in particular with help of the European Court of Human Rights (ECtHR) case law. Its content includes a number of sub-principles: principle of recognition of natural and, therefore, inalienable human rights; principle of respect for a person as the highest value, for his life, dignity, honor, freedom, etc.; principle of justice; principle of legal equality for legal subjects; principle of common good; principle of equality before the law; principle of good faith; principle of reasonableness; principle of court independence; principle of authority of the court, principle of openness of the judicial process; principle of no obligation to prove one's own innocence in committing a crime; principle of proportionality, principle of legal certainty, etc. The rule of law as a principle gets improved and supplemented by judicial practice of the ECtHR, which proves its ability to develop in line with the changing conditions of contemporary legal development. This megaprinciple is a concentrated embodiment of human rights standards.

It is emphasized that in modern Ukraine there is a need to overcome widespread violation of human rights. It is noted that Ukraine has not managed to create an effective system of human rights protection during the years of independence.

Emphasis is placed on the necessity to create an effective human rights protection mechanism and human rights protection in modern Ukraine in accordance with the requirements of the rule of law. It was highlighted that for the real implementation of the requirements of the rule of law an in-depth legal reform should be carried out, not a formal, superficial one.

Key words: rule of law, human rights, human rights protection mechanism, means of human rights protection, principles of law, natural law approach, legalism, ECtHR case law, legal reform.

Постановка проблеми. В пострадянській Україні за весь період незалежності завжди гостро стояла проблема захисту прав людини. Порушення прав людини набуло тотального характеру, що є свідченням неефективної роботи правозахисних органів, всього механізму захисту суб'єктивних прав. Склалася ситуація, коли старі, успадковані від попередньої епохи, інституції та засоби, які зазнали спроб коригування до нових реалій життя, виявилися неспроможними впоратися із проблемою подолання тотального порушення прав людини, а нові не були належним чином створені. Україні необхідно здійснити правову реформу, і вона має стосуватися всіх складових правової реальності, особливо це стосується діяльності суб'єктів та інституцій, які виконують функцію правового захисту. Стрижнем правового реформування є проблема реалізації принципу верховенства права. Саме втілення цього принципу, що має доволі потужний гуманістичний потенціал, може якісно змінити ситуацію з порушенням прав людини в сучасній Україні, яка ще більше загострилася у зв'язку із повномасштабним вторгненням РФ.

Мета і завдання дослідження – на основі аналізу наукових джерел розкрити сутність та значимість принципу верховенства права як юридичної основи захисту прав людини.

Аналіз останніх статей та публікацій. Низку аспектів зазначеної вище проблеми розробляли такі автори як: Д. Білозоров, Н. Бордун-Комар, В. Братасюк, М. Братасюк, В. Вишківська, П. Гаудер, С. Головатий, Д. Гордієнко, В. Градова, Ю. Євтошук, М. Козюбра, Л. Парашук, Т. Подорожна, С. Серьогін, В. Сущенко, В. Тертишник, Т. Фулей, та ін. Ці автори розкрили окремі змістовні характеристики верховенства права; показали його як своєрідний мегапринцип, що включає у свій зміст низку підпринципів; продемонстрували, що принцип верховенства права не тотожний принципіві законності; довели, що лише в руслі природно-правового підходу цей мегапринцип можливо дослідити і трактувати як відмінний від принципу законності; розкрили генезу ідеї верховенства права в українській правовій традиції; з'ясували, що принцип верховенства права не є статичною конструкцією, він розвивається і доповнюється новим змістом, що продуктивно робить ЄСПЛ у своїй практиці тощо. Українські науковці обґрунтували ідею верховенства права як базову засаду законотворчості, проте принцип верховенства права як засадничої основи захисту прав людини досліджено недостатньо, тому необхідно інтенсифікувати наукові зусилля в цьому напрямі.

Виклад основного матеріалу. Нині в українській правовій науковій літературі все більше утверджується

думка, що основною функцією держави є функція захисту прав людини [1; 2; 5; 7; 8; 11; 13]. Російсько-українська війна переконливо засвідчила правильність цієї позиції. На жаль, за весь період уже пострадянського розвитку держава Україна не виконувала належним чином цієї функції, оскільки не спромоглася створити ефективну систему захисту прав людини [1; 8; 9; 14; 18; 27; 28]. Це нескладно пояснити з огляду на збереження при владі радянських псевдоеліт, не зацікавлених у проведенні правового реформування. Камуфляжні, чисто зовнішні зміни в правовій сфері, проведені в державі, ніякого ефекту не дали та й не могли дати, оскільки влада не мала політичної волі на глибинне реформування правової системи. Не було розуміння того, що необхідне радикальне переформування всієї правової системи, а не лише формальні, поверхові зміни окремих інституцій та законодавства. Відбулося своєрідне замилювання очей суспільству, тому проблема ефективного захисту прав людини, подолання тотального безправ'я в державі так і не була вирішена [5; 6; 8; 9]. Говорячи про глибинні зміни, масою на увазі зміни на рівні мислення та світогляду людей, що займаються правничою діяльністю, зокрема правозахисною. В сучасній Україні не відбулося реформи юридичної освіти, вона і надалі пронизана в значній мірі принципом державоцентризму, а отже, стереотипи та коди законницького мислення та світогляду, які «обслуговували» тоталітарну епоху, досі живі та продовжують існувати в головах наших правників, людей, що здійснюють правозахисну діяльність. Їм дуже потрібне сучасне правове, а не законницьке, мислення і такий же сучасний правовий світогляд. Такі інтелектуальні зміни роблять людину здатною робити докорінні правові реформи, здійснювати ефективний захист прав людини.

Саме сучасне правове мислення, яке можливе лише в руслі природно-правового трактування права [11; 13; 14], змістовно пронизане людиноцентризмом, акцентом на честь та гідність особи, визнанням природних прав найвищою цінністю. Це мислення розрізняє право та закон як нетотожні сутності, а тому і верховенство права бачить нетотожним принципові законності чи верховенству закону, про який Конституція України взагалі не згадує. В рамках такого мислення держава виконує сервісну функцію стосовно людини, яка є первинною і визначальною для держави [1; 27; 28]. Для нього «дух права» важливіший за «букву закону». Всі зазначені вище тези стосуються принципу верховенства права, його змістовного наповнення, концепту, який все більше і більше викликає інтерес в українських правників-науковців та практиків. Тобто сучасне правове мислення, яке ще інакше називається Західним, є гуманістичним, оскільки спрямоване на ствердження та захист людини, її прав та свобод [24; 26]. Право не може мати і не має іншої мети, окрім служіння людини, забезпечення її повноцінного буття [7; 11; 19], тому воно і є загальнолюдською (універсальною) цінністю і потребує всілякого – і державного, і громадянського – захисту.

Варто звернути увагу на те, що конституційний принцип верховенства права (ст. 8 Конституції України) українські правники тривалий час ототожнювали із принципом законності чи верховенства закону, не розуміючи, що право і закон нетотожні. Їх розрізнення стало можливим лише зі зверненням до природно-правової доктрини, в руслі якої стає зрозуміло, що цей мегапринцип не вичерпується принципом законності чи його верховенства, що він змістовно надскладний, багатоелементний. Його зміст утворюють такі компоненти як: принцип визнання природних, а отже, невідчужуваних прав людини; принцип поваги до людини як найвищої цінності, до її життя, гідності, честі, свободи тощо; принцип справедливості; принцип правової рівності суб'єктів права; принцип спільного блага; принцип рівності перед законом; принцип добро-

совісності; принцип розумності; принцип незалежності суду; принцип авторитетності суду, принцип відкритості судового процесу; принцип відсутності обов'язку доводити свою невинуватість у вчиненні злочину; ст.62 Конституції України закріплює презумпцію невинуватості, яка є однією із важливих складових верховенства права. Ніхто не може бути відповідальним за правопорушення поза правовою процедурою тощо [20; 21]. Всі ці принципи знайшли своє закріплення в чинній Конституції України [3; 5; 8; 13; 16; 30; 20]. Науковці підкреслюють, що: «Ці цінності та принципи, як і інші положення Конституції України, – це базові гарантії забезпечення та захисту прав людини, включно із юридичними інститутами і механізмами, які реально здатні забезпечити та захистити права та свободи громадян, втілити в життя принцип верховенства права» [8; с. 103].

ЄСПЛ, розвиваючи розуміння принципу верховенства права, доповнив його принципом пропорційності, який конкретизує принцип правової рівності. Принцип пропорційності акцентує увагу на ідеї відповідності мети та засобів її досягнення, увідповіднення одиничного інтересу загальному, загальносоціальному тощо [16; 30].

Ще один принцип, який є складовою верховенства права, і який розроблено практикою ЄСПЛ, це принцип правової визначеності, суть якого зводиться до ідеї, що обмеження основних прав людини і втілення цих обмежень на практиці можливе лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, що встановлені такими обмеженнями. Принцип вимагає чіткості, передбачуваності підстав, цілей та змісту правових норм, приписів, які адресовані суб'єктам права. Особа, отримавши нормативні правові приписи, має однозначно вибудувати свою модель поведінки. Ці приписи мають бути зрозумілими та посильними для виконання усіма суб'єктами права [13; 27; 30].

Із зазначеного вище нескладно побачити, наскільки глибокий гуманістичний вимір має принцип верховенства права. Він змістовно стверджує та захищає низку загальнолюдських (універсальних) цінностей: людину, її життя, її гідність, честь, природні права, справедливість, свободу, рівність, спільне благо, свободу вибору та ін. Нині світ зважається цінностями, міжнародні події це підтверджують. Принцип верховенства права дуже виразно спрямований на захист тих цінностей, які лежать в основі людського співжиття, які необхідні для повноцінного людського існування, які привносять в соціум злагоду та гармонію, тому вони такі важливі для людини. Цінності, стверджені принципом верховенства права, це є гуманістичні демократичні цінності, поза ними реальне демократичне життя неможливе. У ст. 1 Конституції України закріплено такі необхідні, дуже істотні для правового захисту принципи як: принцип демократизму, принцип правової та соціальної організації держави; у ст. 5 закріплено принцип народовладдя, без реалізації якого неможливе правовладдя [11; 13; 27; 29; 20]. Згадані вище конституційні принципи, стверджуючи загальнолюдські цінності, є фундаментальними засадами правозахисної діяльності, складають основу механізму правового захисту.

Правозахисна функція має полягати у створенні відповідних умов для відновлення порушених прав людини та громадянина, ствердження і впорядкування громадського співжиття, громадської безпеки; здійснення зазначених вище принципів, які розкривають зміст принципу верховенства права, в кінцевому підсумку втілення його в життя [7; 8; 9; 11; 16; 26; 27].

Науковці слушно наголошують, що основне функціональне призначення правозахисної діяльності – це боротьба за право, його якнайповніше ствердження, відновлення уже порушених прав, подолання перешкод у їх здійсненні, припиненні протиправних зазіхань [4; 17; 27]. Дуже важливим моментом у розумінні суті правозахисної

діяльності є трактування суті засобів правового захисту. Їх же можна розуміти як такі засоби, які мають нормативне закріплення, тобто ті, що відповідають лише «букві закону». Але ж «буквою закону» можна благословити надмірне насильство над людиною, здійснюване з допомогою поліцейського кийка, або ж свавільне тримання під вартою тощо.

Важливо для визначення поняття засобів правового захисту використати критерій правності як «відповідність засобів захисту правовим принципам та цінностям, що і надає цим засобам саме *правової якості*, правової сутності, а не якоїсь іншої» [8, с. 109]. Правозахисникам дуже важливо пам'ятати, що весь механізм правового захисту, всі правозахисні засоби мають бути *правовими* по суті, а не лише за формою, тобто правовими засобами треба мислити не просто «законні», «узаконені» засоби, такі, що відповідають «букві закону», а ті, що втілюють смисли та цінності права і є реально *правовими*. Прикладом застосування такого підходу може слугувати розглянута Європейським судом з прав людини справа «С. R. проти Великобританії» (англ. The Case of C. R. v. the United Kingdom). У цій справі 22 листопада 1995 року ЄСПЛ прийняв рішення, віддаючи перевагу праву особи на статеву недоторканість всупереч формулюванню юридичного складу злочину, яке було чинне в національному законодавстві на момент вчинення злочину. ЄСПЛ погодився з рішенням національних судів і вважав правильним притягнення гвалтівника до кримінальної відповідальності, незважаючи на факт шлюбних відносин між гвалтівником та жертвою, який з чисто формальної точки зору прочитання національного законодавства звільняв злочинця від відповідальності за вчинене правопорушення [31].

Нинішні правники для захисту прав людини застосовують стандарти прав людини. На наш погляд, принцип верховенства права і є концентрованим вираженням стандартів права. Н. Бордун-Комар, розкриваючи сутність цього концепту, слушно підкреслює, що «захист права, як форма вираження ідеї права, спрямований на відновлення права як порушеної справедливості, повинен ґрунтуватися на правових засадах, якими є юридичні принципи, норми, процедури, звичаї, що включають всі життєво необхідні права людини, взірцеві правові конструкції, судові прецеденти тощо, а також механізми їх гарантії, захисту та забезпечення на практиці». Тобто стандартами права є всі ті складові, які розкривають суть і змістовне наповнення верховенства права. Тут ми можемо побачити ту ж багатоелементність, що властива і верховенству права. В основі її лежать загальнолюдські правові цінності та смисли, які і складають сутність права як духовно-культурного феномена. Згадана вище авторка продовжує: «Ці стандарти складають ядро природно-правової доктрини, суть якої в тому, що природне право в широкому трактуванні – це Закон Життя, порушувати який не дано нікому. Саме в руслі юснатуралістичного типу праворозуміння сформовано принцип верховенства права, закріплений Конституцією України, що є гарантією захисту права» [7, с. 110]. І особливо правильно і актуально звучить думка про те, що «юридична практика, здійснювана поза ним, (тобто поза принципом верховенства права – М. О.) перестає бути справедливою, гуманною і об'єктивною» [7, с. 110]. Цінність стандартів прав людини в тому, що вони не допускають надмірного, свавільного втручання влади, її посадових осіб в особистий простір суб'єкта права, координують відносини, взаємодію людини, соціуму і держави, сприяють їх увідповідненню, чим забезпечується реалізація принципу правової демократичної держави та відповідно демократичного правового суспільства [1; 2]. І принцип верховенства права, і стандарти прав людини, що розкривають його зміст, є своєрідними програмними конструктами, які треба втілювати в життя, здійснюючи правозахисну діяльність.

Ці цінності та принципи, як і інші положення Конституції України, – це базові *гарантії забезпечення та захисту прав* людини, включно із юридичними інститутами й механізмами, які реально здатні забезпечити та захистити права та свободи громадян, тобто реально втілити в життя принцип верховенства права, що буде також означати побудову правового суспільства та держави [17].

Права людини, як відомо, є фундаментальною засадою розбудови правового суспільства. Їх вільне здійснення, якнайповніша реалізація – це і є успішний продуктивний правовий розвиток суспільства. Українські правники зазначають, що в правових актах, які регулюють суспільні відносини у сфері захисту прав людини, залишаються невизначеними правозахисна функція держави, її суб'єкти, основні принципи. Фактично правозахисна функція держави зведена до діяльності правозахисних органів, тобто поліції та суду [1], що засвідчує відсутність глибокого розуміння законодавцем, і не лише ним, важливості проблеми правового захисту, яка є найважливішою проблемою для всіх державних органів та органів місцевого самоврядування. Очевидно, що це «наслідок нестачі світоглядно-філософського бачення цієї проблеми, мисленнєвий спадок репресивної суті легістсько-позитивістського дискурсу» [8; 9].

Правозахисна діяльність – це не просто владно-законницька діяльність, спрямована на захист «наданих державою прав», тобто «букви закону», яка втілює «авторитет влади». Таке розуміння правового захисту робить людину безправною перед державною владою з її «буквою закону». Правовий захист – це форма буття, вираження ідеї права, яке втілює універсальні цінності та смисли. Це захист основ людського буття, а отже, і суспільного, оскільки людина є його першоначалом – це базова ідея юснатуралістичної парадигми, і позитивом є все більше усвідомлення її українськими правниками, здатними здійснити відхід від легістського трактування прав людини та їх захисту. Якщо влада спрямовує свою діяльність на захист прав людини і громадянина, вона тим самим засвідчує свою здатність до самообмеження, свою гуманістичну сутність. Українським правникам необхідно здійснити переосмислення філософії захисту прав людини, подолавши стереотипи легістсько-позитивістського дискурсу і наповнивши її гуманістичною сутністю. Наша недавня, дуже страждена історія засвідчує, що можна дуже позірно «захистити» людину з її «наданими правами», маніпулюючи засобами далеко не правовими. Щоб цього не було, щоб людина була реально захищеною, міжнародне співтовариство напрацювало реальні механізми, найважливішими з яких є верховенство права, стандарти захисту прав людини як сфокусовані правові смисли, що втілюють акумульований духовно-культурний досвід людства. Це світогляд, в якому не інтереси держави, а людини є стрижнем, центром, найвищою цінністю, що потребують належного захисту, і нам треба його опанувати, щоб керуватися на практиці, в реальному правовому житті.

Сучасна гуманістична філософія правового захисту розмежовує *державно-правові* засоби захисту прав людини, як ті засоби, що ґрунтовані на праві як формі буття загальнолюдських цінностей, і тому є *правовими*, і які застосовуються органами державної влади, їх посадовими особами як суб'єктами правозахисної діяльності для запобігання, припинення, відновлення порушеного права як справедливості та *правозахисні засоби громадянського суспільства та його структур*, що втілюють смисли та цінності, принципи права, і використовуються суб'єктами правового захисту громадянського суспільства.

Українці взяли курс на творення правової держави та євроінтеграцію. Буття в праві означає наполегливе, послідовне, систематичне ствердження, примноження, творення, вдосконалення, пошук, зміцнення, захист від

руйнації правових смислів, принципів, інститутів права, цінностей, ідеалів, що втілені в стандартах права, у змістовному наповненні мегапринципу верховенства права. Це необхідно, щоб життя було повноцінним, щоб суспільство уникало провалювання в *позаправо*, в безправність, в тотальну криміналізацію відносин, у розмивання, руйнацію, розпорошення, нівеляцію правових смислів. В Нестеренко наголошує: «Без постійної турботи про це, без творчого людського зусилля й духовного осяяння в світі відбувається виснаження смислів. Внаслідок цього в бутті виникають «просвіти» й навіть смислові порожнини, куди оступаються, а то й провалюються окремі люди або навіть людські спільноти» [22, с. 109]. Схоже на те, що сучасна Україна опинилася в ситуації тотального виснаження правових смислів, принципів, цінностей, позапоровий вимір людського буття не звужується, а розширюється. Щоб такого провалювання в позапорове буття не відбувалося

з окремими людьми і народами, їм нині треба ретельно дбати про те, щоб верховенство права, стандарти прав людини реально працювали, втілювалися в життя [8].

Висновки. Враховуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що українцям потрібна глибинна, докорінна правова реформа, яка буде стосуватися всієї системи захисту прав людини, а це робота і для держави, і всього суспільства. Перш за все потрібні світоглядно-мислинневі зміни у всіх суб'єктів цієї системи, а не поверхові, формальні. Верховенство права – це не просто загальна ідея, а найважливіша складова ефективного механізму захисту прав людини. Подолання масового порушення прав людини в Україні можливе лише за умови виконання суб'єктами вимог мегапринципу верховенства права, але для цього вони повинні бути готовими інтелектуально, мати політичну волю до радикальних змін і прагнення працювати для утвердження в Україні права і демократії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білозьоров Д., Вишковська В. Правозахисна функція держави: сутність та механізм здійснення в Україні. Київ. 2015. 196 с.
2. Братасюк В. Європейські стандарти права як засади захисту прав людини в сучасній Україні. / *Medzinarodna vedecka konferencia / Pravna veda a prax: vyuzy modernych europyskych integracnych procesov. Zbornik prispevkov z medzinarodnej vedeckej konferencie. 27–28. Novembra 2015 r. Bratislava. Slovenska republika. 259 s. S. 234–237.*
3. Братасюк М., Градова В. Принцип пропорційності як засадничий принцип законодавчої діяльності *Матеріали міжнародної конференції Міжнародне та національне законодавство: способи удосконалення. (29–3 березня 2019 р.).* Дніпро. 2019. 200 с. С. 190–193.
4. Братасюк М. Громадянське суспільство як суб'єкт захисту прав людини. *Конституційно-правові студії.* 2017. № 1. С. 3–7.
5. Братасюк М., Yaremko O. The Rule of Law as a Principle of legal meaning: european and ukrainian experience *PNAP (Республіка Польща)* Т. 57. № 2. 2023. С. 131–139.
6. Братасюк М., Братасюк В., Гришук О. Сучасний українець як соціальний тип людини: прагнення гідності та «політика скривджестності» (Ф. Фукуяма) *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022 №12. С. 518–521.
7. Бордун-Комар Н.І. Принцип верховенства права як метод ефективного судового захисту прав людини в Україні. *Sciences of Europe. VOL 2, № 61 (2020), Praha, Czech Republic.* С. 32–34.
8. Бордун-Комар Н. І. Захист прав людини в Україні в контексті основних типів праворозуміння. Дис...к. ю.н.: 12.00.12 – «Філософія права». Київ, 2021. 247 с.
9. Бордун-Комар Н.І. Державна система захисту прав людини в сучасній Україні: проблема ефективності. *Порівняльно-аналітичне право.* 2017. № 4. С. 381–385.
10. Впровадження європейських стандартів у процес підготовки суддів URL: <http://nsj.gov.ua/ua/news/spivrobitnitstvo-zadlyavrovodjennya-visokih-standartiv/>
11. Верховенство права: традиція доктрини і потенціал практики. / За заг. ред. М.Г. Патеї-Братасюк. Київ: Вид-во Європейського ун-ту. 2010. 536 с.
12. Гаудер П. Верховенство права в реальному світі / [пер. з англ.: Д. Вовк, В. Гончаров, К. Горобець та ін ; кер. проекту Д. Лученко ; наук. ред. Д. Вовк. Харків : Право, 2018. 392 с.
13. Головатий С. Верховенство права : монографія. У трьох книгах. Київ: «Фенікс». 2006. Кн. 2. Від доктрини – до принципу. 885 с.
14. Градова В. Ідея верховенства права в українській правовій традиції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2012. 248 с.
15. Гордієнко Д. Принцип верховенства права в українському законодавстві / *Роль практики Європейського Суду з прав людини у стредженні принципу верховенства права: матеріали круглого столу* / за ред. І.Г. Оборотова. Миколаїв, 2016. 53 с. С. 18–22.
16. Євтошук Ю. Принцип пропорційності як необхідна складова верховенства права : автореф. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2015. 19 с.
17. Козюбра М. Принцип верховенства права і правової держави: єдність основних вимог. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»* : юрид. науки. Т. 64. С. 3–9.
18. Кампо В. Судова доктрина верховенства права: український досвід в європейському контексті. *Юстиніан.* 2008. № 12. С. 116–125.
19. Конвенція про захист прав та основних свобод людини (ETS № 5) із поправками, внесеними відповідно до положень Протоколу № 11 Збірка договорів Ради Європи. Українська версія. Київ : Парлам. вид-во. 2000.
20. Конституція України. Офіційне видання. Київ, 2020.
21. Момот М. Реалізація принципу справедливості в правотворчій діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Київ. 2011. 20 с.
22. Нестеренко В. Вступ до філософії: онтологія людини. Київ : Абрис. 1995. 336 с.
23. Парашук Л. Філософсько-правове обґрунтування принципу верховенства права як концептуальної засади розвитку цивільного законодавства України. Дис...к.ю.н. 12.00.12 – «Філософія права». Київ. 2021. 253.
24. п. 4.1 п. 4 мотивувальної частини Рішення КСУ у справі за конституційним поданням ВСУ щодо відповідності КУ (конституційності) положень ст. 69 ККУ, справа про призначення судом більш м'якого покарання від 2 листопада 2004 року N 15-рп/2004. К.: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v015p710-04>
25. Подорожна Т. Правова реформа як форма проведення модернізації правової системи України. *Віче.* 2014. № 14 (липень). URL: <http://www.viche.info/journal/4284/>
26. Принцип верховенства права має нерозривно пов'язуватись із основними невідчужуваними правами людини, в яких матеріалізується ідея справедливості. Інтерв'ю з М. Козюброю. *Законодавчий бюлетень.* Київ, IREX U-Media. 2005. 78 с.
27. Серьогін С. Верховенство права в Україні: проблеми розуміння та застосування : монографія. Дніпропетровськ : Середняк Т.К. 2014. 124 с.
28. Сущенко В. Проблеми реалізації та захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні. *НАУКОВІ ЗАПИСКИ НАУКМА.* Том 129. *Юридичні науки.* 2012. № 2. С. 28–31.
29. Тертишник В. Принципи права та стратегія і практика судово-правової реформи. *Українське право.* 03.05.2017 р. URL: <http://ukrainepravo.com/scientific-thought/naukova-dumka/tuyrshchyty-tuava-kha-fkhuakhyegky-k-tuankhyna-ftsesvs-tuavsvsl-uyechsupy/>
30. Фулей Т. Вплив практики Європейського суду з прав людини на судову практику України: підходи та виміри. *Право України.* 2015. № 2. С. 98–113.
31. Judgment in the Case of C.R. v. the United Kingdom, № 48/1994/495/577/ Registry of the European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-57955>.